

- **De beleving van onvrijheid wordt ervaren in een gevoelde waakzaamheid.** Er wordt gesproken over waakzaamheid om te voorkomen dat situaties van onvrijheid ontstaan. Vaak genoemd wordt 'op je hoede zijn', zowel in de persoonlijke omgeving als in de samenleving. Onvrijheid wordt ook in verband gebracht met het oorlogsverleden van de (groot)ouder, met antisemitisme, uitdagingen op het gebied van Holocausteducatie en autoritaire regimes.
- **Binnen alle generaties is er een breed draagvlak voor de dodenherdenking op 4 mei.** Het formele karakter met twee minuten stilte wordt als belangrijk beschouwd. Er is behoefte aan een focus op de historische gebeurtenis van de Tweede Wereldoorlog en de invloed daarvan op slachtoffers. Men bezoekt niet per se de herdenking op de Dam, maar kijkt die meestal wel op televisie. Joodse en lokale herdenkingen in Amsterdam (bijvoorbeeld in de Hollandsche Schouwburg en aan de Apollolaan) of elders, in de eigen woonplaats, worden door sommigen wel bezocht.

Belangrijkste aanbevelingen

- **Besteed in elke generatie opnieuw aandacht aan de geschiedenis van de Holocaust.** Kennis over de Holocaust verdwijnt en daarmee ook het begrip voor Joodse gemeenschappen in Nederland. Dit vraagt steeds om alertheid, omdat de verworven vrijheid niet vanzelfsprekend is. Erkenning van de Holocaust, investering in kennisontwikkeling en kennisdeling blijft ook tachtig jaar na de bevrijding relevant. De herinneringen aan en de verhalen over de Holocaust moeten in elke generatie opnieuw aandacht krijgen.
- **Erken het leed van Joodse Holocaustoverlevenden en de doorwerking hiervan in Joodse families.** Waar de doorwerking in de eerste en tweede generatie relatief uitgebreid is onderzocht en onderkend, moet de doorwerking van het oorlogsverleden in de derde generatie ook aandacht krijgen. In alle generaties, mogelijk ook in vierde en vijfde generaties, is sprake van doorwerking, voornamelijk op het gebied van psychische belasting, relaties en identiteit. Nieuwere generaties moeten daarin gehoord worden.
- **Behoud tijdens de Nationale Herdenking op 4 mei de focus op de historische gebeurtenis.** De dodenherdenking kent binnen Joodse gemeenschappen breed draagvlak. Veel Joden hebben er behoefte aan dat deze herdenking een blijvende focus heeft op de historische gebeurtenis van de Tweede Wereldoorlog en niet verbreed wordt naar andere mondiale conflicten. Er is daarnaast behoefte aan nuance en feitenkennis over de Holocaust.
- **Erken de religieuze, etnische en culturele diversiteit van Nederlandse Joden.** Zij zijn een goed geïntegreerde minderheid met een eeuwenlange geschiedenis. Door de Holocaust zijn zij sterk gedecimeerd. Pas sinds de jaren tachtig kregen zij weer vertrouwen in een toekomst in Nederland. Thans vormen ze een pluriforme, internationale gemeenschap, die op zeer diverse manieren hun Joodse identiteit beleeft.
- **Besteed bij Holocausteducatie ook aandacht aan het Jodendom en de Joodse cultuur.** Het is belangrijk te blijven doceren over wat er is gebeurd tijdens de Tweede Wereldoorlog, welke factoren dit mogelijk maakte, wat antisemitisme is en hoe dit opspeelt. Kennis over de impact van de Holocaust op de slachtoffers en hun verhalen en Joodse gemeenschappen in Nederland, kan het begrip van Joden en Joods leven in de samenleving nog verder vergroten.
- **Erken dat de Joodse identiteit is verweven met het bestaan van Israël.** Veel Nederlandse Joden hebben familie en vrienden in Israël en bezoeken het land zelf ook. Zij ervaren verbondenheid met het land, de Joodse identiteit, de cultuur en/of de Hebreeuwse taal. Voor veel Joden bestaat de verbondenheid met het land en/of de steun voor het bestaansrecht van Israël naast mogelijke kritiek op Israëlisch regeringsbeleid.

Oorlog en vrijheid in drie generaties

Herinneringen aan de Holocaust

Auteur: Channa Zaccai (maart 2025)

Meer weten?

Ga naar 4en5mei.nl/driegeraties

Inleiding

De Holocaust heeft een onuitwisbare stempel gedrukt op het leven en het welzijn van Joden in Nederland. Van de 140.001 Joden, die door de Duitse autoriteiten in 1941 werd gedefinieerd en geregistreerd, werden er 107.000 gedeporteerd en minstens 102.000 vermoord. Als Joodse suïcides en omgekomen of vermoorde Joden in Duitse gevangenschap in Nederland worden meegerekend, overleefden ongeveer 104.000 Joden niet. Met het geleidelijk wegvallen van de eerste generatie Joodse Holocaustoverlevenden, gebeurt het zelf doorgeven van verhalen van en herinneringen aan de oorlog steeds minder. Wat betekent deze ontwikkeling voor de vorming van herinneringsprocessen en de doorwerking van het oorlogsverleden in de tweede en derde generatie?

Onderzoeksopzet

Voor dit onderzoek zijn drie generaties van zes families geïnterviewd: zes Joodse Holocaustoverlevenden (66-76 jaar), die in 1995 en 1996 meededen aan het Survivors of the Shoah-project; zes kinderen (56-82 jaar) en zes kleinkinderen (22-54 jaar). De interviews gingen over hun herinneringen aan de periode van de Jodenvervolgung in de Tweede Wereldoorlog, de

bevrijding, de terugkeer naar Nederland en de opvang in de samenleving. Ook gingen de interviews over de ervaren invloed van het oorlogsverleden van de eerste generatie op het lichamelijk en psychisch welzijn van met name de tweede en derde generatie, alsook over hun relaties, identiteit en over hun beleving van vrijheid en herdenkingspraktijken.

Belangrijkste bevindingen

- **De familiegeschiedenissen en oorlogservaringen van overlevenden overlappen en verschillen.** Zij delen de Joodse identiteit en de impact van de Holocaust, maar hebben verschillende etnische achtergronden, woonplaatsen, arbeidsposities, maten van religiositeit en contacten met Joden en niet-Joden. In vier families werden de grootouders gedeporteerd naar verschillende kampen en in twee families doken de grootouders onder. De meeste van hen kwamen als wees uit de oorlog. De bevrijding en terugkeer naar Nederland en de opvang in de samenleving waren zwaar. Desondanks wisten de Joodse overlevenden zich professioneel en maatschappelijk te ontwikkelen en bouwden zij nieuwe levens op.
- **In de meeste families wordt weinig gesproken over het oorlogsverleden.** De gesprekken zijn meestal oppervlakkig, fragmentarisch en selectief, en bestaan uit vertelde anekdotes en terloopse opmerkingen. In sommige families wordt er juist overmatig veel over de oorlog gesproken, maar niet per se op samenhangende wijze. Bij geen van de generaties is er sprake van vloeiende, chronologische en gedetailleerde beschrijvingen. Doordat details wegvallen, ontstaan complexe narratieven die niet per definitie waarheidsgetrouw of volledig zijn. Ook kan de eerste generatie zich niet alles meer herinneren door vergetelheid of verdringing. Toch wordt de oorlog door alles heen gevoeld, juist ook door de tweede en derde generatie.
- **Verhalen zijn niet de enige dragers van intergenerationele overdracht.** Ook non-verbaal wordt de oorlogsherinnering doorgegeven. In de verhalen van de meeste generaties speelt het non-verbale geheugen óók een rol. Dit komt tot uiting in sfeer, codes, verborgen boodschappen, markeringen op het lichaam en specifieke gedragingen, maar ook in een 'positieve', soms zelfbevestigende levenshouding of juist een neiging tot depressie, angst, sterke emoties en zwijgzaamheid.

- **De vorming van herinneringen en verhalen vindt plaats door terugkerende interacties en gesprekken.** Veranderingen in de loop der tijd ontstaan ook door het bijwonen van georganiseerde kampbezoeken en herdenkingen, het ontvangen van professionele hulpverlening, het geven van interviews voor journalisten of zelflezingen geven, meewerken aan schoolopdrachten van kleinkinderen, het ervaren van persoonlijke keerpunten en door het ouder worden. Soms vindt hierdoor in de eerste generatie en vaker in de tweede en derde generatie (een mate van) verwerking plaats. Herinneringen aan en familie verhalen over oorlogservaringen worden zo intergenerationeel bijgesteld. De perceptie die (klein)kinderen van hun (groot)ouders hebben, verandert hierdoor vaak ook.
- **De psychische schade bij de eerste generatie heeft invloed op de tweede en derde generatie.** De grote lichamelijke en psychische schade die de eerste generatie oploopt door de vervolging en die onder meer kan leiden tot hechtingsproblematiek, heeft ook gevolgen voor hun (klein-)kinderen. Zij kunnen klachten krijgen als depressies, angst, verdriet, paniekaanvallen, nachtmerries, waakzaamheid, wantrouwen en een gebrek aan verbondenheid. Lichamelijke klachten zijn er vooral in de tweede generatie. In bijna alle generaties komt naar voren dat ouders hun kinderen niet wilden belasten en kinderen hun ouders wilden ontzien.
- **Familierelaties worden als hecht, maar ook als complex ervaren.** Met name tussen de tweede en derde generatie zijn relaties hecht, onder andere doordat zij meer in gesprek met elkaar (kunnen) gaan. Tussen de eerste en de tweede generatie is vaker sprake van zeer complexe, niet altijd als wederkerig ervaren relaties. Sommige families hebben door alle generaties heen interpersoonlijke ontwikkelingen doorgemaakt, die onderlinge relaties hebben versterkt. Ook worden affectieve banden en warme herinneringen genoemd.
- **De Joodse identiteit wordt op verschillende manieren ervaren.** Via Joodse tradities en rituelen, cultuur, humanisme, de relatie met Israël of eigen, individuele manieren. Het oorlogsverleden kan een onderdeel van de Joodse identiteit zijn, maar is dat niet uitsluitend en vormt niet altijd het belangrijkste aspect. Associaties met het oorlogsverleden spelen op in tijden van polarisatie. De Joodse identiteit wordt ook beschreven als 'inconsistent en ambivalent' en wordt door iedereen anders beleefd. Ten slotte is identiteitsbeleving niet statisch: verschillende aspecten van de Joodse identiteit kunnen soms meer overheersen dan andere.
- **De vrijheidsbeleving centreert zich rondom drie pijlers.** Vrijheid is niet hetzelfde als grenzeloosheid; met vrijheid komt verantwoordelijkheid en vrijheid mag niet ten koste gaan van een ander. Jongere generaties noemen daarnaast de vrijheid om zichzelf als (openlijk) Joods te kunnen identificeren, diverse perspectieven tot zich te kunnen nemen en niet beperkt te worden in de eigen identiteit en opvattingen.

